

Žena ni smela samovoljno zapustiti moža (§ 24), kakor smo že ugotovili. — Celo drugi zakon, ki ga je sklenila žena vojnega ujetnika, potem ko je po končani dveletni čakalni dobi že dobila vdovsko listino, je bil veljaven le, če se prvi mož ni vrnil. Če se je vrnil, je smel vzeti svojo ženo nazaj; drugemu možu so ostali otroci, ki mu jih je žena medtem rodila (§ 45). — Ni pa mogel zahtevati nazaj svoje žene mož, ki je bil odšel »na polje« in se je vrnil šele potem, ko se je po petletni čakalni dobi njegova žena veljavno vnovič omožila. Vendar je po poznejšem dodatku tudi on smel razdreti drugi zakon svoje žene, ako je dokazal, da se je brez svoje krivde tako dolgo zamudil v tujini (§ 36).

Ob sklepu moramo ugotoviti, da se je avtorju asirske pravne knjige posrečilo, da je z vso asirsko brezobzirnostjo in krutostjo⁴⁸ uredil pravni položaj žene izključno z vidika moževih interesov. Le redko se je zavzel tudi za ženinne interese (preskrba žene vojnega ujetnika, preskrba vdove), pa tudi to se je zgodilo vedno tako, da pri tem ni kršil moževih. Že zgolj priložnostna primerjava z drugimi klinopisnimi pravnimi viri pa nam je pokazala, da je tudi med orientalskimi pravi zavzemalo asirsko pravo v tem vprašanju ekstremno stališče.

O pravni naravi Epanagoge.

Dr. Ciril Kržišnik.

I

Justinijan je v svoji zakonodaji zbral iz številnih pravnih virov vse one določbe, ki naj še nadalje ostanejo veljavno pravo. V kodeks (Codex Justinianus 529, Codex repetitae praelectionis 534) je zakonodajna komisija uvrstila cesarske konstitucije, digeste (533) vsebujejo pravniško pravo in v institucijah (533), ki so učbenik in zakonik obenem, je zbrana za študij prava najpotrebnejša snov. Te tri zbirke pa so po Justinijanovi volji le deli enotnega zakonika.¹ S poznejšimi zakoni, z novelami (535—565), je Justinijan določbe prejšnjih zbirk v marsičem spremenil. K svojim zakoni-

⁴⁸ Prim. J. Jelitto, Die peinlichen Strafen im Kriegs- und Rechtswesen der Babylonier und Assyrer, Breslau 1913.

¹ Const. Tanta § 12, 13; const. Omnem § 7; const. Cordi § 5.

kom pa je Justinijan prepovedal pisati komentarje, ker se je bal, da ne bi dolgovезne in nasprotujoče si razlage zabrisale jasnega pomena njegovih določb.² Dovolil je le dobesedne prevode, izvlečke iz posameznih določb (indices) ter navedbe paralelnih mest in dodatkov k posameznim naslovom.³ Toda kljub Justinijanovi prepovedi so bila k prej imenovanim zbirkam že v 6. stol. spisana številna dela in komentarji. Institucije je komentiral Theophilus (Paraphrasis Institutionum), izvlečke (indices) iz digest so sestavili Dorotheus, Stephanus in Cyrillus. Komentarje h kodeksu so pisali Thalelaeus, Isidorus, Anatolius in Theodorus. Ti komentarji so imeli pred Justinijanovimi zbirkami to prednost, da so bili pisani v grščini; dasi je namreč latinščina v Justinijanovem času bila še uradni jezik pri sodiščih, je vendar ljudstvo samo ni več razumelo.⁴ Za praktično uporabo pri sodiščih niso bili primerni niti Justinijanovi zakonik niti poznejši komentarji, ker so bili preobširni. Zato sta Leon Izavrijski (717—741) in njegov sin Konstantin Kopronimos izdala okrog l. 740 priročnik, Eklogo ('Εκλογή των νόμων)⁵. Dasi je Ekloga po besedilu naslova le izvleček iz Justinijanovih zakonikov in novel, je vendar v njej uzakojeno veliko novega prava.⁶ Povratek k Justinijanovemu pravu pa pomeni zakonodaja prvih dveh cesarjev makedonske dinastije, Bazilija I. (867—886) in Leona VI. Modrega (886—911). Bazilij I. je dal sestaviti v l. 870—879 priročni zakonik in učbenik, Prohiron (ὁ πρόχειρος νόμος).⁷ Najvažnejša pravna zbirka 9. stoletja, ki je bila izdana že za vlade Leona Modrega okrog l. 890, pa so Bazilike (τὰ βασιλικά).⁸ V Bazilike so bile

² Const. Deo auctore § 12; const. Tanta § 21.

³ B. Kübler: Geschichte des römischen Rechts. Leipzig-Erlangen 1925. S. 434.

⁴ Prim. Nov. VIII, 1.

⁵ Zachariae a Lingenthal: Collectio librorum iuris Graeco—Romani ineditorum. Ecloga Leonis et Constantini, Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri. Lipsiae 1852.

⁶ B. Kübler: Geschichte des röm. Rechts. S. 442.

⁷ Zachariae a Lingenthal: Imperatorum Basilii Constantini et Leonis Prochiron. Heidelbergae MDCCCXXXVII.

⁸ C. G. E. Heimbach: Basilicorum libri LX. Lipsiae 1833—1870, 6. vol. Zachariae: Supplementum editionis Basilicorum Heimbachianae (Lib. XV—XIX). Lipsiae 1846.

E. C. Ferrini, J. Mercati: Editionis Basilicorum Heimbachianae supplementum alterum. Lipsiae 1897.

sprejete one določbe Justinijanovih institucij, digest kodeksa in novel, ki so bile v 9. stol. še veljavne.

V istem času kot Prohiron je bila sestavljena še ena zbirka, ki nam je ohranjena pod imenom Epanagoge (Ἐπαναγωγή τῶν νόμων).⁹ Postanek in pravni značaj te zbirke je še sporen. Aldo Albertoni¹⁰ je sestavil lep načrt, kako naj bi bila pri bodoči izčrpnih obdelavi bizantinskega prava Epanagoge razmotrivana. Ta sestavek pa bi bil predvsem poskus, pokazati, katero izmed dveh mišljenj je verjetnejše, ali je namreč bila Epanagoge od cesarja Bazilija I. izdana kot oficijalen zakonik, ali pa je ostala le oblikovno popolnoma dovršen zakonski osnutek.

II.

Naslov zakonika ἡ ἐπαναγωγή tolmači Zachariae takole: »Ex quibus (scl. mss) quum appareat enchiridium juris, de quo hoc loco sermo est, re vera nihil aliud esse, quam editionem Prochiri emendatam atque auctam. Nam verbum ἐπαναγωγή significat reducere i. e. sub incudem revocare: itaque ἐπαναγωγή τοῦ νόμου est repetita praelectio legis, illius nimirum quam paulo ante Basilius ediderat.¹¹ Po tej Zachariae-vi razlagi je torej Epanagoge druga, pomnožena in popravljena izdaja Prohirona. Istega naziranja so bili pozneje skoro vsi pravni zgodovinarji, ki so se bavili z zgodovino bizantskega prava, tako Mortreuil,¹² Heimbach,¹³ Siciliano-Villanueva,¹⁴ Ferrari¹⁵ in Freshfield.¹⁶ Zachariae pa pri svoji trditvi, da je Epanagoge druga izdaja Prohirona, ni vztrajal. V »Zgodovini grško-rimskega prava« je postavil hipotezo, da sta Bazilike sestavljali dve komisiji ali dva učenjaka.¹⁷ Prva komisija je sestavila Prohiron in Epanagoge in

⁹ Izdana v Zachariae-vi Collectio librorum iuris Graeco-Romani ineditorum.

¹⁰ Aldo Albertoni: Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia. Imola 1927. S. 54—55.

¹¹ Zachariae: Prochiron. S. LXXXII.

¹² J. A. B. Mortreuil: Histoire du droit byzantin. Paris 1844. Tome II. S. 40.

¹³ Heimbach: Prolegomena Basilicorum. Lib. II. cap. III. § 6. Ersch und Gruber: Encyclopädie. Bd. 86. S. 305.

¹⁴ Enciclopedia giuridica italiana. IV, v. S. 55—56.

¹⁵ Enciclopedia italiana VII, S. 145.

¹⁶ E. H. Freshfield: A provincial manual of later roman law. The Calabrian Procheiron. Cambridge 1931. S. 46, op. 1.

¹⁷ Zachariae: Geschichte des griechisch-römischen Rechts. 3. Aufl. Berlin 1892. S. 23.

delo druge komisije. Prohiron in Epanagoge sta bila torej sestavljena istočasno. Da Epanagoge ni druga izdaja Prohirona, je učil tudi Sokolskij: Epanagoge je povsem samostojen zakonik, ker vsebuje v primeri s Prohironom veliko novih določb, zlasti cerkveno-politični nauk o diarhiji cesarja in patrijarha.¹⁸ Sokolskijevemu mnenju se je pridružil tudi Vasiliev v svoji zgodovini bizantinske države.¹⁹

Avtor Epanagoge ni znan. Domneva Zachariaeva, da je Epanagoge delo ene komisije ali enega učenjaka, ki so sestavljali Bazilike, se zdi da ni povse brez podlage. Epanagoge vsebuje namreč veliko določb, ki so bile sprejete tudi v Bazilike, medtem ko istih v Prohironu ni moči najti. In razvrstitev snovi v Bazilikah odgovarja mnogo bolj Epanagogi kot Prohironu. Prav verjetno pa je, da je bil patrijarh Fotij avtor predgovora ter 2. in 3. naslova Epanagoge. Poglavlja 2. in 3. naslova so povsem nove določbe Epanagoge in niso morda prevzete iz kake prejšnje zakonske zbirke. Na Fotijeve spise proti Manihejcem spominja nauk predgovora, da je Bog v človeku združil dve različni počeli, tako da more človek spoznati, da je Bog stvarnik vseh stvari.²⁰ Značilno je dalje, da primerja avtor predgovora odnos države do cerkve z odnosom materije do forme. Vsebina in jezik predgovora kaže na učenega in zgovornega bogoslovca-pravnika, kar je Fotij tudi bil. V Epitome legum, zasebni pravni zbirki iz začetka 10. stol. (okrog l. 920.), je v prvem naslovu kot 20. ter 21. sholion (σχόλιον = opomba) navedena definicija cesarja iz Epanagoge (II, 1, 3.) in zraven je zapisano Φωτίου. Na podlagi teh indicijev Fotijevo sodelovanje pri sestavljanju Epanagoge skoraj ni več dvomljivo.²¹

¹⁸ V. Sokolskij: O karaktere i značienii Epanagogi. Vizantijskij Vremennik, I (1894) 17 — 54. (Zlasti s. 27.

¹⁹ A. Vasiliev: Histoire de l'Empire byzantin. Paris 1932 Tome I. s. 450 450.

²⁰ a) Epanagoge, prooem: ... τὸ μὲν γὰρ ἐκ δύο ἑτερουσίων ἐν σύνθεσιν διμωργησαὶ τὸν ἄνθρωπον, διδάσκει αὐτὸν τοῦτον εἶναι καὶ τῶν ὁλοτήτων ἐκείνων ποιητὴν, εἰς ὃν αἱ μοῖραι αὐτῶν κατὰ συγγένειαν ἐλογίσθησαν.

b) Photii ad Amphilochium quaestio LXXXVII. Migne, P. G. 101 S, 560. B: Το γὰρ ἐκείνη τῇ ἀσωμάτων καὶ ἀσχεματίστω φύσει μορφᾶς τινας καὶ τοιαύτα, σχήματα παροποδείξα: οὐδὲν ἑτερόν ἐστιν, ἢ ἐν τῷ καὶ τὸν αὐτὸν ἀπάντων Ποιητὴν ὑπέργειν ἐπιδειχένας.

Prim. tudi: Eiusdem sanctissimi Photii narratio de Manichaeis recens repullulantibus. Migne, P. G. 102, s. 16—264.

²¹ Prim. Sokolskij, op. c. S. 31 — 36; Zachariae: Geschichte, s. 22, op. 21.

Epanagoge je enako kot Prohiron sestavljena iz 40 naslovov in naslovi se dele v poglavja. Naslovi 1—11, katerih v Prohironu ni, obsegajo določbe o svetnih in cerkvenih dostojanstvenikih: o cesarju, mestnem prefektu, kvestorju, o patrijarhu, škofih in duhovščini. V ostalih naslovih (11—40) je zbrano pravo Prohirona: ženitno, obligacijsko, dedno in kazensko pravo.

III.

Vprašanje, ali je Epanagogo publiciral cesar Bazilij I. ali pa je ostala le zakonski osnutek, je v tesni zvezi s problemom o razmerju države do cerkve v Bizancu. Vprašanje o pravnem značaju Epanagoge je postalo sporno sredi preteklega stoletja. Dotlej so pravni zgodovinarji menili, da je bila Epanagoge oficijalni zakonik tako kot Prohiron. To misel so izrazili Biener,²² Zachariae²³ in Mortreuil.²⁴ Zadnje dva imenovana pravna zgodovinarja sta učila, da je bila Epanagoge publicirana kot oficijalni zakonik, a ta nam ni ohranjen v prvotni obliki, temveč kot Epanagoge s sholiji (Epanagoge cum scholiis), ki se razlikuje od oficijalnega izvirnika le malo. Pozneje pa je Zachariae v zgodovini grško-rimskega prava²⁵ postavil nasprotno hipotezo o pravni naravi Epanagoge. Povod zanjo je dal 19. naslov Epanagoge, ki obsega določbe o imovinskem pravu med zakoncema. V tem naslovu vsebujejo poglavja 5—9 določbe o imovinskem pravu med zakoncema, ki so prevzete iz Ekloge. V poglavja 12—17 pa je sholiast uvrstil določbe Prohirona, ki so zbrane iz justinijanskih virov, tako da sta tu postavljena drug poleg drugega dva različna pravna sistema.²⁶ Sholiast pripominja, da je on pripisal poglavja 12—17 (pravo Prohirona) ὡς ἐγκριθέντα, t. j. ne kot zakonito potrjena, marveč zato, ker nasprotujejo poglavjem 8—9.²⁷ Sholiast pripoveduje dalje, da so določbe Epanagoge bistveno različne od justinijanskega prava in da tudi pravo Prohirona ni dejansko ve-

²² F. A. Biener: Geschichte der Novellen Justinians. Berlin 1824. S. 123.

²³ Zachariae: Prochiron, s. LXXXII. Historiae iuris graeco-romani delineatio. Heidelbergae 1839. S. 40.

²⁴ Mortreuil: Histoire du droit byzantin, II, s. 40.

²⁵ Zachariae: Innere Geschichte des griechisch-römischen Rechts. I. Personenrecht. Leipzig 1856. S. 36 — 39.

²⁶ Ekloga in Epanagoge normirata nek način imovinske skupnosti med zakoncema. Prim. Zachariae, Geschichte, § 11.

²⁷ Zachariae: Collectio. S. 130.

ljavno pravo. Iz teh sholiastovih pripomb sklepa Zachariae to-le:

Če sta bila oba, Prohiron prej in Epanagoge pozneje, publicirana, kako je mogel Bazilij potem, ko je že v Prohironu in Bazilikah uzakonil justinijansko pravo, sprejeti v Epanagogo povsem različno pravo Ekloge, kako je mogel sholiast reči, da pravo Prohirona ni uzakonjeno, kako je mogel Leon Modri v svojih novelah Epanagogo popolnoma prezreti, ko je vendar v njih tudi to upošteval.²⁸ Iz teh razlogov sklepa Zachariae, da Epanagoge ni bila nikdar oficijalno publicirana, temveč je ostala le zakonski osnutek in opombe sholiastove so spreminjevalni revizorjevi predlogi zakonskega osnutka, namenjeni zakonodajcu. Temu Zachariaevemu mnenju se je pridružil tudi Heimbach²⁹ in še dostavil, da je iz prav tega razloga razumljivo, zakaj je bil uporabljan kot vir Bazilik le Prohiron in zakaj tvori Prohiron osnovo Harmenopulovega šestoknižja (Heksabiblos). Zachariaevo hipotezo o pravnem značaju Epanagoge je sprejela večina pravnih zgodovinarjev kot zelo verjetno, toda ne vsi. Že Vorré³⁰ in pozneje bolj obširno Sokolskij³¹ sta skušala dokazati, da je bila Epanagoge oficijalni zakonik. Sokolskijevi dokazi proti izvajanjem Zachariae so naslednji:

Imovinsko pravo med zakoncema, prevzeto iz Ekloge, je bilo v Epanagogi zato zopet uzakonjeno, ker je bilo kot staro običajno pravo v ljudstvu tako zelo vkoreninjeno, da je bil Bazilij po brezuspešnem poskusu, da bi zopet uveljavil justinijansko pravo (Prohiron), prisiljen, da poskusi s kompromisno rešitvijo in je moral deloma priznati veljavnost prava Ekloge. Ta Sokolskijeva trditev pa ni prepričevalna. Ne le, da ni verjetno, da bi bilo v razmeroma kratkem razdobju tako različno pravo uzakonjeno, v Prohironu³² in Bazilikah³³ Justinijanovo pravo, v Epanagogi³⁴ pravo Ekloge

²⁸ Prim. G. S. Maridakis: *Τὸ ἀστυκὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν*, Atene 1922. S. 3.

²⁹ Ersch und Gruber: *Encyklopädie*, Bd. 86. S. 305.

³⁰ D. Vorré: *Περὶ προαιτίας διαρᾶς κατὰ τὸν ῥημοικόν καὶ ἰδίως κατὰ τὸν βυζαντιανὸν νόμον*. Atene 1884. Sl. 58. ss. (Citirano v J. et P. Zepos: *Jus Graecoromanum*, II, s. XIII—XIV); prim. tudi Konstantinos E. Poligenes: *Πραγματεία περὶ προικός*. Atene 1930 (3. izdajja). S. 63. op. 1.

³¹ V. Sokolskij: *O haraktere i značenii Epanagogi*. (Glej zgoraj op. 18).

³² Prochiron, tit. V, VI.

³³ Basilica, lib. XVIII, XXIX.

³⁴ Epanagoge, XIX, 5—9.

in v novelah Leona Modrega³⁵ mešan sistem imovinskega prava med zakoncema, nam pojasni tudi 20. novela Leona Modrega to navidez tako zamotano vprašanje. Leon pripoveduje v tej noveli, da sta njegov oče Bazilij in on sam³⁶ razveljavilo pravo Ekloge in potrdila zopet staro, t. j. justinijansko pravo. Toda običajno pravo je bilo močnejše in je ostalo dejansko še nadalje v veljavi, dasi je bilo formalno razveljavljeno. Dalje omenja tu Leon neko uredbo (*διάταξις*) svojega očeta, s katero je Bazilij zopet potrdil staro pravo o ženitnih pogodbah. Dasi nam ta uredba ni ohranjena, vendar ni razloga dvomiti, da bi je Bazilij ne bil izdal. Vse to pa izpričuje Bazilijev namen, dati zopet prednost Justinijanovemu pravu pred običajnim pravom. V 20. noveli se izraža Leon tako, kakor da bi bil napravil on šele nekaj kompromis med justinijanskim in običajnim pravom. Ta novela torej nič ne ve o uzakonitvi običajnega prava v Epanagogi.

Kot drugi dokaz proti Zachariaei izvaja Sokolskij:

Zmotno je Zachariaeovo mnenje, da je sholiast kot revizor zakonskega osnutka uvrstil poglavja 5—9 (pravo Ekloge) in poglavja 12—17 (pravo Prohirona) v XIX. naslov Epanagoge in s tem prepustil zakonodajcu izbero, da se odloči ali za prvi ali drugi pravni sistem. Sholiast ni bil revizor zakonskega osnutka, ker mu je znana novela 106 Leona Modrega, kar priča o tem, da so bila sholija pozneje pripisana in ne, ko so sestavljali Epanagogo. V nadpisu k poglavljem 12—17: *ταῦτα τὰ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ τίτλου κεφάλαια οὐχ ὡς ἐγκριθέντα ἐτέθησαν, ἀλλ' ὡσανεὶ μαχόμενα τῷ ε' καὶ σ' καὶ ζ' καὶ η' καὶ θ' παρετέθησαν*, pa hoče sholiast povedati, da naslednja poglavja ne spadajo k zakonskemu besedilu Epanagoge.

Sokolskijevo mnenje, da sholiast omenja v Epanagogi XIX, 9. shol. 106. novelo Leona Modrega, pa ni pravilno. V XIX. naslovu so v poglavjih 9 in 17 določbe, koliko pripade ženi po moževi smrti moževa imovina. Justinijan je v noveli 117, V, določil, da pripade siromašni vdovi, ki v zakon ni prinesla dote, po moževi smrti ena četrtnina moževe imovine, če iz tega ali morebitnega prejšnjega moževega zakona ni bilo rojenih več kot troje otrok. Če mora deliti vdova moževo zapuščino z več kot tremi otroki, ji pripade enak delež kot enemu izmed otrok. Na tej četrtnini ima vdova le užitek, lastnina je pridržana njenim otrokom. Če vdova nima

³⁵ Leonove novele 20, 22, 85.

³⁶ Prim. C. A. Spulber: Les nouvelles de Léon le Sage. Cernauți 1934. S. 166. op. c), d).

otrok, je lastnica omenjene četrtine. Vrednost te četrtine pa ne sme presegati 100 funtov zlata.

Prohiron ponavlja določbe Justinijanove novele z edino izjemo, da priznava vdovi, ki ima otroke, pa se v drugo ne poroči, na oni četrtini lastnino.

Epanagoge pa ne pozna omejitve vdovske četrtine do vrednosti 100 funtov zlata, dalje ima vdova z otroki na že omenjeni četrtini le užitek in ne lastnino kot po pravu Prohirona. Epanagoge prisoja vdovi četrtino ne glede na njene imovinske razmere, Prohiron pa priznava to ugodnost le revni vdovi, ki ni imela dote.

Epan. XIX, 9: *Περὶ τῆς ἀπρόικου γυναικός, εἴτε εὐπόρος εἴτε ἄπορος εἶν.* K tej formulaciji pripomni sholiast: *Ἡ νεαρά τῶν ἀπρόικων οὐ τὴν εἰ τύχοι καὶ εὐπόρον φησι, ἀλλὰ τὴν ἄπορον. τῇ γὰρ εὐπόρῳ καὶ ἀπρόικῳ οὐδὲν δίδωσιν.* V tem sholiju vidi Sokolskij Leonovo novelo 106, ki res vsebuje slične določbe.³⁷ V resnici pa je sholiast imel pred očmi Justinijanovo novelo 117, kar izrečno pove v sholiju k 17. poglavju, ko našteva zgoraj omenjene razlike med pravom Epanagoge in Prohirona. Ta sholion se glasi takole:

Καὶ τοῦτο τὸ κεφάλαιον διαφέρεται τοῦ θ', κατὰ τὰ τὸ ὠρισμένον μέτρον τοῦ τετάρτου τῶν ρ λιτρῶν, καὶ κατὰ τὸ παίδων ὄντων ἔχειν τὴν μητέρα μὴ δευτερογαμοῦσαι καὶ κατὰ δεσποτεῖαν τὸ τέταρτον καὶ τρίτον, ὅτι ἐκεῖνο μὲν περὶ ἀπρόικου φησὶ γυναικός, εἴτε εὐπόρος ἐστὶν εἴτε ἄπορος, τοῦτο δὲ τῆς οὐ νεαρᾶς ὃν περὶ μόνης ἀπόρου διαλαμβάνει τῇ γὰρ εὐπόρῳ καὶ ἀπρόικός ἐστιν, διότι προίκα οὐκ ἐπέδωκεν, οὐδὲν ὅλως ἢ νεαρά δίδωσιν. εἰ οὖν ἐκεῖνο ἐ κρίνεται, τοῦτο, καὶ ἐ γράφη, μάταιον.

Zadnji stavek tega sholija — *εἰ οὖν ἐκεῖνο ἐ κρίνεται . . .* — pač izpričuje, da je moral pisati sholiast to, še preden je bil Prohiron publiciran, sicer ne bi mogel reči, da pravo Prohirona ne bo veljalo, če bodo uzakonjeni predpisi Epanagoge.³⁸

Zato je mogel sholiast tudi v nadpisu k 12. poglavju zapisati: *ταῦτα τὰ . . . κεφάλαια οὐχ ὡς ἐ κριθέντα ἐτέθησαν*, česar sicer ne bi bil mogel potem, ko je bil Prohiron že publiciran, razen če bi bila Epanagoge s svojo poznejšo uzakonitvijo derogirala Prohiron. A za tako razveljavljenje Prohirona nimamo nobenega dokaza.

Da poglavja 12—17 res ne spadajo k osnovnemu tekstu

³⁷ Nov. 106: *Περὶ τοῦ τὰς ἀπόδρους γυναικας καὶ προίκα μὴ εἰσενεγκούσας, καὶ περὶ τοῦ λαμβάνειν παιδὸς μίσην αὐτάς.*

³⁸ Primerjaj slično sholiastovo misel, ko je v Epan. XIX, 12. shol. po primerjavi določb Epanagoge in Prohirona zapisal: *πλὴν καὶ ἀμφοτέρω τῶν ε' καὶ ἡ' κεφαλαίῳ διαφέρεται, καὶ εἰ ἐκεῖνα ἰσχυρά, τοῦτο καὶ ἐ γράφη, μάταιον.*

Epanagoge, kot je poudaril Sokolskij, je iz sholiastovega nadpisa k omenjenim poglavjem povse jasno.

Najvažnejši dokaz, da Epanagoge ni bila oficijalen zakonik, pa je dejstvo, da je Leon Modri v svojih novelah Epanagogo popolnoma prezrl. V eni svojih takozvanih ekstravagantnih novel,³⁹ ki je bila sprejeta tudi v τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον⁴⁰ je Leon VI. notarskim kandidatom predpisal, da morajo za svoj izpit znati na pamet Prohiron in poznati vsebinke določbe Bazilik.⁴¹ Epanagoge tu ni omenjena. V vojaški zakonodaji Leona VI., v zakonu nazvanem *Tactica*,⁴² se da zaslediti neka sličnost z Epanagogo. V *Taktikah* podaja Leon Modri definicijo generala na isti način, kot jo je Fotij sestavil za cesarja in patrijarha v Epanagogi.⁴³ G. Vernad-

³⁹ V Zachariaevi izdaji natisnjena kot 117. Jus graecoromanum III. S. 221—22. Ekstravagantne imenujemo one Leonove novele, ki niso bile sprejete v njegovo zbirko 113. novel.

⁴⁰ J. Nicole: *Λέντος τοῦ Σοφοῦ τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον. Le livre du Préfet ou l'édit de l'Empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople. Genève 1893.*

⁴¹ *Ἐπαρ. βιβλίον, 1, 2.*

⁴² R. Vári: *Leonis imperatoris Tactica. Budapestini 1917.*

⁴³ Sličnost v definicijah cesarja, patrijarha in generala je v tem, da Epanagoge, in *Taktika* navajata najprej splošno definicijo vsakega zvanja, naštevata nato dolžnosti (σκοπός) teh dostojanstvenikov, označita dalje kaj je namen teh zvanj in končno določata kakšne lastnosti morajo imeti cesar, patrijarh in general.

Epanagoge

Βασιλεύς ἐστὶν ἔνομος ἐπιστασία... (Epan. II, 1).

Πατριάρχης ἐστὶν εἰκὼν ἕδρα Χριστοῦ (Epan. III, 1).

Σκοπὸς τῶ βασιλεῖ τῶν τε ὄντων καὶ ὑπαρχόντων δυνάμεων δι' ἀσφάλειας ἢ φυλακῆ καὶ ἀσφάλειας... (Epan. II, 2).

Σκοπὸς τῶ πατριάρχῃ, πρῶτον μὲν, οὗς ἐκ Θεοῦ παρελαβεν εὐσεβεῖα καὶ σεμνότητι βίου διαφυλάξαι... (Epan. II, 2).

Τέλος τῶ βασιλεῖ τὸ εὐρηγεῖν... (Epan. II, 3).

Τέλος τῶ πατριάρχῃ ἢ τῶν κατα πεπιστευμένων αὐτῶ ψυχῶν σωτηρία... (Epan. III, 3).

Ἰδία πατριάρχου τὸ εἶναι διδακτικὸν... (Epan. III, 4).

Ἐπισημότατος ἐν ὀρθοδοξίᾳ καὶ εὐσεβεῖα ὀφείλει εἶναι ὁ βασιλεύς... (Epan. II, 5).

Tactica

Στρατηγός ἐστὶν ὁ τοῦ ὑπὸ χεῖρα στρατιωτικοῦ θέματος κορυφαῖος ἄρχων... (T. I, 10; I, 9).

Σκοπὸς τῶ στρατηγῶ τὸ μὲν ὑπ' αὐτὸν θέμα αὐξῆσαι... (T. I, 14).

Τέλος τῶ στρατηγῶ τὸ εὐδοκίμησαντι διὰ πάντων τῆς τε θείας καὶ βασιλικῆς ἀπολαύειν εὐνοίας ἢ κατολιγοῦσαντι τῶν πρεπόντων καὶ ἀρμοζόντων πραγμάτων τεύξεσθαι τοῦ ἐναντίου... (T. I, 15).

Ἰδιὸν δὲ στρατηγῶ τὸ κρείττονα εἶναι πάντων τῶν ὑπὸ χεῖρα φρονήσει καὶ ἀνδρίᾳ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ σωφροσύνῃ... (E. I, 11—13).

skij, ki je opozoril prvi na to zanimivo vzporednost,⁴⁴ misli, da je bila Epanagoge vendar oficijalen zakonik, ker jo je Leon VI. posnemal pri sestavi Taktik. Toda med Taktikami in Epanagogo ni druge zveze, le opredelitveno načelo je obema zbirkami skupno. Avtor drugega in tretjega naslova Epanagoge je bil Fotij. Da je Leon VI. posnemal Fotijeve definicije, je razumljivo, saj je bil Fotij učitelj in vzgojitelj mladega Leona⁴⁵ in je uporabljal pač ista opredelitvena načela, ko je poučeval bodočega vladarja. Odtod torej neka sličnost v definicijah cesarja in patrijarha v Epanagogi in generala v Taktikah.

Dalje dokazuje Sokolskij oficijalni značaj Epanagoge s tem, da so sestavitelji Bazilik uporabljali Epanagogo kot pravni vir, da so bila nekatera poglavja Epanagoge sprejeta v Synopsis maior (Syn. Basilicorum), v Synopsis minor, v Sintagmat Mateja Vlastara in v Harmenopulov Heksabiblos. Krmčija vsebuje nekaj odlomkov iz Epanagoge in predgovor k Epanagogi sam dokazuje dovolj jasno njen oficijalni značaj.

Koliko je bila Epanagoge sprejeta v poznejše zbirke? V Bazilike, ki so bile sestavljene verjetno le nekaj let kasneje kot Epanagoge, ni bila sprejeta nobena povse nova določba Epanagoge, temveč le one, ki jih je že uzakonil bodisi Justinijan bodisi Bazilij v Prohironu.⁴⁶ Ni pa dvoma, da so sestavitelji Bazilik Epanagogo uporabljali. Mnogo poglavij iz Epanagoge namreč (katerih v Prohironu ni) je bilo prevzetih v Bazilike, nekatera celo v spremenjeni obliki Epanagoge, ki ne odgovarja Justinijanovi formulaciji.⁴⁷ Toda to še ni dokaz za oficijalni značaj Epanagoge; znano je namreč, da sestavitelji Bazilik niso uporabljali izvirnega besedila Justinijanove kodifikacije, temveč poznejše zasebne komentarje. Heimbach pripominja v Prolegomena Basilicorum,⁴⁸ da sholiasti Bazilik navajajo le Prohiron in ne Epanagogo.

V Epiteome legum⁴⁹ v zasebni zbirki iz začetka 10. stol.

⁴⁴ G. Vernadskij: »The Tactics« of Leo the Wise and the Epanagoge. Byzantion, VI (1931) 333-335.

⁴⁵ Prim. A. Vogt: La jeunesse de Léon VI le Sage. Revue historique 174 (1934) 389-428. (Zlasti s. 404.

⁴⁶ Prim. Zacharias: Collectio. S. 224-235 (Indices).

⁴⁷ Glej Dig. I, 3, 14 in 37; Epan. II, 7; Basilica II, 1, 24. Sokolskij op. c. s. 30-31.

⁴⁸ Prolegomena Basilicorum. Lib. II. cap. III. § 6.

⁴⁹ Zachariae: Jus Graeco-Rom. II. Tit. I. — XXIII. Lipsiae 1856. Jus Graeco-Rom. VII. Tit. XXIV-L. Lipsiae 1884.

(okrog l. 920.) so navedena le 4 mesta iz Epanagoge. Kot 20. in 21. sholion k I. naslovu Epitome je navedena opredelitev cesarja iz Epanagoge (II, 1, 3.). Codex Bodleianus 3399 (rokopis Epitome) navaja Epanagogo XIX, 23—29 kot razlago k Epitome XXXII, 33. V pravi tekst Epitome sta bila sprejeta le dva poglavja iz Epanagoge:

Epan.: XL, 63 = Epit.: XXIV, 49

Epan.: XL, 81 = Epit.: XL, 29.

Synopsis Basilicorum⁵⁰ je izvleček iz Bazilik v alfabetskem redu iz druge polovice 10. stol. Rokopisa tega izvlečka Codex Lipsinus in Codex Parisiensis 1351 navajata iz Epanagoge pri črki B, III, 2 kot notae marginales poglavja o cesarju (Epan. II, 1—7.) in pri črki II, X, 1 poglavja o patrijarhu (Epan. III, 1—6). Codex Labbaeus navaja pri črki B, III, 2 Epanagogo II, 1—4, kot sholion.

Pira (πειρα)⁵¹ je zbirka odločb Evstatija Romaja, sodnika cesarskega sodišča pri hipodromu v Bizancu. Sestavljena je bila ta zbirka v 11. stoletju, a njen avtor nam ni znan. Epanagoge v tem delu ni omenjena in zato smemo sklepati, da je sodniki cesarskega sodišča niso uporabljali.

Synopsis minor,⁵² slična zbirka kot Synopsis maior (iz 13. stol.), vsebuje že več citatov iz Epanagoge:

Epan.: II, 1—5 = Syn. min. B, 21—25

„ III, 1—4, 8 = „ „ II, 63—66

„ VII, 1, 2 = „ „ A, 59, 60

„ VIII, 1 = „ „ E, 59

„ XI, 9 = „ „ A, 61

„ XI, 11, 12 = „ „ K, 56, 57

„ XIII, 13 = „ „ M, 64.

Tu je treba pripomniti, da so v Synopsis minor poglavja o cesarju in patrijarhu uvrščena v pravi tekst te zbirke, medtem ko jih Epitome in Synopsis maior navajata le kot sholija oziroma kot notae marginales.

Sintagmat Mateja Vlastara⁵³ ponavlja zopet Fotijeve določbe o cesarju in patrijarhu.

Epan. II, 1, 2, 3, 5, = Syntagma, B, cap. 5.

Epan. III, 1—4, 8—11, = Syntagma, II, cap. 8.

⁵⁰ Zachariae: Jus Graeco-Rom. V. Lipsiae 1869.

⁵¹ Zachariae: Jus Graeco-Rom. I. Lipsiae 1856.

⁵² Zachariae: Jus Graeco-Rom. III. Lipsiae 1856.

⁵³ Rhallis in Potlis, 6. zv. Μαθημάτων τοῦ Βλαστάρεως σύνταγμα κατὰ στοιχείων. Atene 1895. Prim. tudi: Ersch und Gruber: Encyclopädie. Bd. 86. S. 468.

Tudi Harmenopulos je v svojem Šestoknjižju (*Ἑξάβιβλος*)⁵⁴ uporabljal Epanagogo tako v tekstu zbornika

Epan. XII, 18 = Hexabiblos I, 6, 43

Epan. XIII, 1 = Hexabiblos I, 8, 1

kakor tudi v sholijih:

Epan. XI, 5—8 = Hexabiblos I, 4, 45 schol.

Epan. II, 4 = Hexabiblos I, 1, 21 schol.

V dodatku je Harmenopulos četrti naslov (*Περὶ χειροτονίας ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων*) sestavil iz različnih poglavij 8, 9, in 11 naslova Epanagoge.⁵⁵

Iz teh navedenih primerov sledi, da je bila Epanagoge sicer pravnikom vedno znana, a vendar so jo sestavitelji pravnih zbirk v 9. in 10. stol. le skopo uporabljali. Šele poznejše zbirke so prevzele nekoliko večje število poglavij iz Epanagoge. V primeri s Prohironom pa igra Epanagoge v bizantinski pravni zgodovini povsem drugotno vlogo.

V tiskani Krmčiji (Moskva 1653) je v 36. poglavju poleg pisma o simoniji, katerega je poslal patrijarh Tarazij papežu Hadrianu I (772—795), priobčen tudi »izvleček iz 14. poglavja

⁵⁴ J. E. Heimbach: Constantini Harmenopuli manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus legibus agrariis. Leipzig 1851.

⁵⁵ Na tem mestu je treba omeniti tudi takozvana Enchiridia privata, t. j. zasebne predelave Ekloge, Prohirona in Epanagoge (Zachariae: Prochiron § 3, Delineatio § 42). Najvažnejše take zbirke, ki vsebujejo tudi poglavja iz Epanagoge so: Epanagoges tituli XIII, Epanagoge cum Prochiro composita, Prochiron Vaticanum in Epanagoge aucta. Domneva Zachariae-va (Collectio, S. 59.), da vsebuje tudi rokopis Prohirona, katerega hrani monakovska državna knjižnica (Cod gr. 309, tu naveden kot Proch. M.) poglavja iz Epanagoge je povsem pravilna. Za zgled naj bodo tu navedeni le viri prvega naslova (*περὶ συναίνεσεως μνηστείας*) tega rokopisa:

Proch. M. I, 1 = Proch. I, 1	Proch. M. I, 10 = Epan. XIV, 11
" 1, 2 = " I, 2	" 1, 11 = Proch. I, 9
" 1, 3 = Epan. XIV, 3	" 1, 12 = Epan. XIV, 13
" 1, 4 = Proch. I, 3	" 1, 13 = Proch. I, 11
" 1, 5 = " I, 4	" 1, 14 = " I, 12
" 1, 6 = " I, 5	" 1, 15 = " I, 13
" 1, 7 = Epan. XIV, 14	" 1, 16 = " I, 14
" 1, 8 = " XIV, 10	" 1, 17 = Bas. XXVIII, 1, 8 schol.
" 1, 9 = Proch. I 7	" 1, 18 = Epan XIV, 9
	" 1, 19 = Bas. XXVIII, 1, 15

Zachariae, ki je v svoji izdaji Prohirona (s LXVI—CXXXIII) o teh zbirkah obširneje pisal in jih skušal tudi datirati, se je pozneje (Collectio. S. 59) zelo previdno izrazil: Quo tempore tum Prochiron Vaticanum tum reliqui libri ex Epanagoge efformati compositi sint, diducere admodum difficile est. Verjetno pa je, da so bile nekatere teh zbirk sestavljene že v 10. stol. (Prim. Zachariae: Jus Graeco-Rom. IV. S. 177—178).

osmega naslova svetih in pobožnih cesarjev Bazilija, Konstantina in Leona.« Ta izvleček tvorijo 13. 15. in 1. poglavje 8. naslova Epanagoge. Sokolskij⁵⁶ je bil mnenja, da so sestavitelji Krmčije rabili slovanski prevod Epanagoge, v katerem pa so bila imena zakonodajcev Bazilija, Leona in Aleksandra — te navaja predgovor Epanagoge — zamenjana z zakonodajci Prohirona. Avtorji Krmčije pa so smatrali Epanagogo za oficijalni zakonik, katerega so publicirali gori imenovani bizantinski vladarji.

K tem Sokolskijevim izvajanjem je treba pripomniti, da nimamo nobenih neposrednih dokazov, da bi bila Epanagoge kdaj prevedena na slovanski jezik. Le ti gori omenjeni odlomki iz Krmčije so nam znani. Da imena zakonodajcev, ki jih navaja odlomek Epanagoge v Krmčiji, res niso odločilna za določitev uporabljenega pravnega vira, nam priča dejstvo, da je isto zamenjavo imen zakonodajcev Prohirona in Epanagoge zagrešil sestavitelj zbirke, katera se imenuje Prochiron Vaticanum⁵⁷ in pozneje Leunclavius v svoji izdaji Grško-rimskega prava.⁵⁸ Iz dejstva, da je bil odlomek Epanagoge sprejet v Krmčijo, pa ni moči sklepati, da je bila Epanagoge oficijalen zakonik. Da avtorji Krmčije niso sprejeli v svojo zbirko samo formalno veljavnih zakonov, dokazuje Ekloga Leona in Konstantina Izavrijskega, ki tvori 49. glavo tislane Krmčije kljub temu, da jo je Bazilij I. v predgovoru k Prohironu izrečno razveljavil.⁵⁹

Pomisleki Zachariae v. Lingenthala proti oficijalni naravi Epanagoge ostanejo končno močnejši kot Sokolskijevi nasprotni dokazi. Prav tako je še najboljša rešitev vprašanja o postanku in pravni naravi Epanagoge ona, ki jo je predlagal Zachariae⁶⁰: bili sta sestavljeni dve komisiji, ki naj bi priredili veliko pravno zbirko *ἀνακαθάρσις τῶν παλαιῶν νόμων*, ena komisija iz svetnih pravnikov, druga komisija tudi iz pravnikov-teologov, med katerimi je bil tudi Fotij.⁶¹ Vsaka

⁵⁶ Sokolskij, op. c. s. 25—26; prim. tudi Vasiliev: *Histoire de l'Empire byzantin*, I, S. 451.

⁵⁷ Zachariae: *Collectio*, s. 58—59.

⁵⁸ J. Leunclavius: *Jus Graeco-romanum*, I. s. 296, 394.

⁵⁹ Prochiron, prooem.: *εἰδέναι χρὴ, ὡς οὐκ ἔκλει, ἢ μίλλον ἢ ἀνατροπὴ ὁ καλοῦ-μενος ἐχειρίδιος καθίστατο τῶν καλῶς νομοθετηθέντων...* Prim. C. A. Spullber: *L'Eclogue des Isauriens*. Cernauti 1929. S. 93—102.

⁶⁰ Zachariae: *Geschichte*, s. 23.

⁶¹ Zachariae: *Collectio*, s. 56: *atque etiam in contextu Epanagoges, veluti tit. IX. c. 16, tit. XI c. 5, tit. XII c. 18, tit. XIV c. 11, tit. XXXVIII c. 20, satis multa occurrunt, quae clericum sapiant.*

izmed teh komisij je sestavila učbenik v 40 naslovih, kateri naj vsebuje za studij najpotrebnejše pravne določbe. Delo svetne komisije, Prohiron, je cesar odobril in publiciral ter je ostalo skozi vso bizantinsko dobo najvažnejši pravni priročnik. Delo druge komisije, Epanagoge, dasi popolnoma dovršeno in opremljeno tudi z uvodno novelo, ni bilo uzakonjeno. Kot zbirka pravnega gradiva, se nam je ohranilo, bilo je večkrat prepisano in deloma uporabljeno pri sestavljanju poznejših pravnih zbirk. Epanagoge omenja v uvodni noveli kot zakonodajce Bazilija, Leona in Aleksandra. Ni pa to edinstveni primer, da nam je pravna zbirka ohranjena z imeni vladarjev, ki niso bili nje zakonodajci. Tako ima sirska rimska pravna knjiga (iz 4. stol.?) naslov: *Leges Constantini Theodosii Leonis*, dasi je bilo sprejetih v to zbirko le 5 zakonov imenovanih cesarjev.⁶² Ali νόμος γεωργικός, ki je bil sestavljen v prvi polovici 8. stol. pa ima v naslovu Justinijanovo ime: *Κεφαλαια νόμου γεωργικοῦ κατ' ἐκλογὴν ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ βεβηλίου*.⁶³

IV.

Različna mnenja o pravni naravi Epanagoge pa v zadnjem času niso nastala toliko zaradi njenih določb zasebnega prava, temveč radi njenega nauka o razmerju med cesarjem in patrijarhom, t. j. med cerkvijo in državo, ki se v Epanagogi prvič pojavi v pravni zbirki, dočim so že prej ista načela propovedovali borci za osvoboditev cerkve izpod oblasti cesarjev. Epanagoge, ki v 2. in 3. naslovu podaja opredelitev cesarja in patrijarha ter našteva njih dolžnosti, določa razmerje med cerkvijo in državo s temi-le besedami: »Država je sestavljena kot posamezni človek iz delov in udov. Najvažnejša in najvzvišenejša dela sta cesar in patrijarh. Zato sta duševni in telesni mir in sreča podložnikov odvisna od složnosti in edinosti nositeljev cesarskega in najvišjega duhovskega dostojanstva.«⁶⁴ Teorijo o harmonični diarhiji med cesarjem in patrijarhom je Sokolskij⁶⁵ apliciral na Rusijo in

⁶² Prim. G. Bruns- E. Sachau: *Das syrisch-römische Rechtsbuch*. Leipzig 1880. S. 319—20.

⁶³ J. et P. Zepos. *Jus Graecoromanum*, II, S. 65 Prim. tudi G. Vernadskij: *Sur les origines de la Loi agraire byzantine (Νόμος Γεωργικός)*. Byzantion, II, (1926) 169—180, Vernadskij misli, da je bil νόμος γεωργικός publiciran za vlade Justinijana II. Rinotmeta (685—695).

⁶⁴ Epan. III, 8: Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῶ ἀνθρώπῳ συνειταμένην τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαῖστα μέρη βασιλεὺς ἐστὶν καὶ πατριάρχης. Διὸ καὶ ἡ κατὰ φύσιν, καὶ σημα τῶν ὀπθίων εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία βασιλείας ἐστὶ καὶ ἀρχιερωσύνης ἐν πᾶσιν διοφροσύνη καὶ συμφωνία.

⁶⁵ Sokolskij, op. c. S. 43. ss.

nakazal, kako je živela ideja o vzajemnem sodelovanju cesarja in patrijarha po padcu Carigrada v moskovskih vladarjih in patrijarhih. Razmerje med cerkvijo in državo v Bizancu in Rusiji pa je bilo v zadnjem času predmet znanstvenih raziskovanj G. Vernadskega in G. Ostrogorskega.⁶⁶ Oba zgodovinarja se v svojih razpravah sklicujeta na Epanagogo kot oficijalni zakonik — nje oficijalno naravo naj bi bil nasproti Zachariae-u dokazal Sokolskij — in učita, da je bilo idealno razmerje, kakršnega ureja Epanagoge, značilno za odnos države do cerkve za vso poznejšo bizantinsko dobo.

Dasi je Epanagoge ostala le zakonski osnutek, se vendar njen vpliv na nauk o razmerju med cerkvijo in državo ne da tajiti. Kajti vprav določbe, ki jih podaja Epanagoge o cesarju in patrijarhu, so bile sprejete v skoro vse poznejše pravne zbirke; toda pomniti je treba, da so vse te zbirke le zasebna dela in ne oficijalni zakoniki. V znamenitem citatu Epanagoge III, 8 je pa izražen Fotijev ideal: ekumenski in ortodokсни cesar kot zaščitnik cerkve ter ekumenski, od Rima in od cesarjeve samovolje neodvisni patrijarh.

⁶⁶ G. Vernadskij: Vizantijskija učenija o vlasti carja i patriarha. Sbornik statej, Posvjaščennih pamjati N. P. Kondakova. Praga 1926. S. 143—154. Drugo naziranje o tem predmetu je izrazil v kritiki te razprave H. F. Schmid v Zeitschrift für Savigny-Stiftung und Rechtsgeschichte. Bd. XLVII., kan. Abt. XVI. S. 530—535. G. Vernadskij: Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben in XVII. Jahrhundert. Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, VI (1927) 119—142.

G. Ostrogorskij: Otnošenje cerkvi i gosudarstva v Vizantii. Seminarium Kondakovianum, IV (1931) 121—134. Prim. odklonilno kritiko F. Dölgerja v Byzantinische Zeitschrift, XXXI (1931) 449—50. Pr'm. tudi: F. Dölger: Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan (die Periode von der Gründung der unabhängigen Staaten bis zur Türkenherrschaft). Revue internationale des études balkaniques, I. (1934/35) 449—50. G. Ostrogorskij: Zum Stratondienst des Herrschers in der byzantinisch - slavischen Welt. Seminarium Kondakovianum, VIII (1935) 187—204. M. Mitard: Le pouvoir impérial a temps de Léon VI le Sage. Mélanges Diehl, Paris 1930. Vol. I. s. 217—223.